

УДК 81-115 [811.111+811.161.2]

Басиров Ш.Р.

МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ У СФЕРІ ДІЄСЛІВ РОЗУМІННЯ ГЕРМАНСЬКИХ І СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Статтю присвячено пошуку метафоричних моделей у сфері дієслів розуміння чотирьох індоєвропейських мов – двох германських (англійської, німецької) і двох слов'янських (української, російської). Виявлено п'ять типів метафори, які пов'язані з рухом, набуттям істини, світлом, зором та ударом.

Ключові слова: метафора, типова ситуація, дієслова розуміння, ментальне значення, продуктивність.

Басиров Ш.Р. Метафорические модели в сфере глаголов понимания германских и славянских языков. Статья посвящена поиску метафорических моделей в сфере глаголов понимания четырех индоевропейских языков – двух германских (английском, немецком) и двух славянских (украинском, русском). Выявлены пять типов метафор, связанных с движением, обретением истины, светом, зрением и ударом.

Ключевые слова: метафора, типовая ситуация, глаголы понимания, ментальное значение, продуктивность.

Basyrov Sh.R. Metaphorical models in the sphere of the verbs of intellectual activity in the Germanic and Slavonic languages. The paper deals with the search of metaphorical models in the sphere of the verbs of intellectual activity in four Indo-European languages – two Germanic (English, German) and two Slavonic (Ukrainian, Russian). Five types of metaphor have been determined. They are connected with movement, attainment of the truth, light, eyesight and blow.

Key words: metaphor, typical situation, verb of intellectual activity, mental meaning, productivity.

Метафори розуміння досить різноманітні, в їх основу покладено певні глибинні уявлення, які дають широкі можливості для утворення нових слів та їх переносних значень. Оскільки процес розуміння включає в себе людину і навколишню дійсність, тому різні погляди на відносини між людиною і певними фактами породжують різні типи метафори [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

У пропонованій статті на матеріалі переважно дієслів розуміння, що належать до германських (німецької та англійської) і слов'янських мов (російської та української), встановлюються типові ситуації розуміння та відповідні їм метафори.

Найбільш важливими виявилися п'ять типів метафори, пов'язані з: 1) рухом; 2) набуттям істини; 3) світлом; 4) зором; 5) ударом.

1. Рух. Роль метафори руху в ментальній лексиці відзначалася неодноразово. Розумова діяльність людини можлива лише в русі і часто не має зовнішніх проявів. Думка людини ні на хвилину не зупиняється, і сама людина завжди знаходиться "на шляху до знання". Залежно від того, хто є активним – суб'єкт або об'єкт – ситуація розуміння може розглядатися у двох напрямках: 1) як рух людини до істини, і навпаки, 2) як рух істини до людини. Пор.:

англ. *grasp* 'схоплювати, усвідомлювати' (рух людини до істини) – *dawn* 'спадати на думку, осявати' (рух істини до людини); нім. *begreifen / fassen* 'осягати' (рух людини до істини) – *einfallen / aufblitzen* 'осявати' (рух істини до людини); укр. *осягати* (рух людини до істини) – *осягати/осягати* (рух істини до людини); рос. *достигать* (рух людини до істини) – *осенить* (рух істини до людини).

Розглянемо дещо детальніше кожний із цих підтипів метафори, пов'язаних з ідеєю руху.

1.1. Рух людини до істини. Мова може розглядати розумовий процес людини як роботу її думки, як поступальний або раптовий рух до істини, пор.:

англ. *to come to conclusion* 'дійти висновку, вирішити'; нім. *er fasst alles schnell* 'він схоплює все швидко'; укр. *схопити/схоплювати думку*; рос. *идти (прийти) к пониманию*.

Отримане у процесі розуміння певне знання інтерпретується у мові як досягнення певної мети, результат попередніх дій суб'єкта, пов'язаних з його рухом у певному просторі, середовищі, пор.:

рос. *дойти (доходить) до чего-либо/найти / постичь что-л.*, розм. зниж. *донепеть*, сленг. *въехать*; англ. *come (to something)* 'прийти (до розуміння чого-небудь)', *get next (to the idea)* 'вловити', букв. 'наблизитися (до ідеї)', *reach* 'осягати', *bottom* букв. 'торкнутися дна', *fathom* 'проникнути, дійти до глибини'; нім.

eingehen букв. ‘увійти’, *durchsteigen* (розм.) букв. ‘продиратися крізь скелі’; укр. *дійти/доходити*.

Якщо розуміння пов'язане з труднощами, воно виглядає як подолання перешкод на шляху людини до істини. Додамо, що у німецькій мові такі дієслова у своїй структурі часто мають префікс *durch-*, який додає до кореневої морфеми значення ‘рух крізь щось’, а в українській та російській мовах – відповідно префікси *про-*, *рас-*/*роз-*, пор.: нім. *durchdringen / durchschauen* ‘проникнути’; рос. *проникнуть во что-л., раскусить что-л.*; укр. *розкусити/розкушувати*; англ. *penetrate, pierce* ‘проникнути, пронизати’.

У рамках метафори *мислення є рух* розуміння людиною певних фактів асоціюється з досягненням суб'єкта певного пункту призначення, і навпаки, нерозуміння чогось – порівнюється з людиною, яка заблудилася у подорожі, пор.:

англ. *to guess / wonder* ‘губитися в здогадах’, аналогічно: нім. *sich in Vermutungen ergehen*; рос. *теряться в догадках*, тобто ‘не розуміти щось’.

Досягнення істини репрезентується у мові як раптова / несподівана зустріч, пор.: англ. *tumble (on smth)* ‘натрапити’, *be on (to smth), nick (it)* ‘попасти в точку, вгадати’; рос. *напасть (на счастливую мысль), наткнуться / натолкнуться (на разгадку)*; укр. *наштовхнутися (на розгадку), угадати (вгадати)*.

1.2. Рух істини до людини. У вживаннях цього типу метафори процес розуміння розглядається мовою під протилежним кутом: не людина рухається до істини, а навпаки, істина – до людини. Пор.:

англ. *go in* букв. ‘увійти’, *get through* ‘дійти (до когось)’, *come (in) upon* ‘прийти в голову’, *come (to somebody)* ‘дійти до свідомості’, *come home to somebody* букв. ‘прийти додому’, ‘дійти (до когось)’, *rush into one's mind* букв. ‘увірватися в чий-небудь розум’, *penetrate* ‘проникнути’, *be borne in* ‘стати зрозумілим’, букв. ‘вдаватися’, *sink in* ‘дійти до свідомості’, букв. ‘зануритися’; нім. *einfallen* ‘прийти в голову’, пор. також жартівливо уживаний у німецькій розмовній мові фразеологізм *der Groschen ist gefallen (bei jmdm)* букв. ‘монета впала’, тобто телефон-автомат

запрацював (врешті людина зрозуміла щось); рос. *доходить/дойти* (до кого-нибудь); укр. *дійти* (до когось), *прийти* (в голову)/*приходити* (на думку), *осяяти/освятати* (когось).

2. Набуття істини. Розуміння може розглядатися в мові і як привласнення істини. Саме так утворені, зокрема, наступні дієслова:

рос. *осмысливать / осмыслять, осознавать, брать в толк*; англ. *to comprehend, apprehend* ‘розуміти’ (від латинського *prehendere* ‘схоплювати, заволодівати’), *acquire* ‘зрозуміти’ букв. ‘опанувати’, *conceive* ‘осягати, розуміти’ (від латинського *concipere* ‘приймати, вбирати’), *perceive* ‘осягати, розуміти’ (від латинського *percipere* ‘охоплювати, опановувати’), *absorb* ‘зрозуміти’ букв. ‘увібрати’, *take in* ‘прийняти, засвоїти’; нім. *mitkriegen, mitbekommen, wegbekommen, wegstehlen*, а також: *einen glänzenden Gedanken haben* ‘осінити’; укр. *оволодівати/заволодівати когось чим*.

Істина може рухатися не тільки до людини, але й від неї – відпливаючи, вислизаючи, – і тоді необхідно її зловити. Так виникають метафорично переосмислені дієслова на позначення *хапати / схоплювати* і т. ін.:

рос. *схватить / схватывать* (мысль на лету); укр. *сніймати / уловити* (вловити) думку; аналогічно: англ. *to grasp* (the meaning of); нім. *(er)fassen, auffassen, schnallen*.

3. Світло. У російській мові для концептуалізації розуміння важливою виявляється метафора світла, яка лежить в основі ментальних значень багатьох слів, наприклад: *просветить, пролить / бросить свет, высветить, озарить, осветить, проясниться, стать ясным, забрезжить, блеснуть* (про думку). На основі цієї метафори в англійській мові утворені дієслова та дієслівні вирази типу *become clear* ‘стати ясним’, *dawn* букв. ‘розвиднюватися’, тобто ‘стати зрозумілим’, *flash* ‘блиснути’, *to see daylight* букв. ‘побачити денне світло’, тобто ‘побачити вихід з положення’, *to see the light* ‘прозріти, зрозуміти в чому справа’. Метафора світла зустрічається також у німецькій та українській мовах: нім. *einleuchten* ‘стати ясним, очевидним’; укр. *висвітлювати, прояснитися/прояснятися*.

Навпаки, відсутність розуміння (знання) пов'язується в мовній свідомості людини з ідеєю темряви, пор. у рос. *Ученье – свет, неученье – тьма*, а також однокореневі похідні в аналогічному значенні: *темный* 3. «неясный, непонятный»; 6. «невежественный, отсталый» [10, 647]; *темнить* 1. «делать темным», 2. перен. прост. «путать, обманывать» [10, 647]; *затмение* розм. «временное помрачение сознания» [10, 182], аналогічно: нім. *verdunkeln* «unklar machen»: *Der Täter versuchte, die Vorgänge während der Tat zu verdunkeln* [14, 4037] букв. «Злочинець намагався зробити неясними події злочину».

З ідеєю темряви пов'язана також ідея мороку, яка охоплює неуків або божевільних, пор.: рос. *помрачение рассудка, мракобесие, обскурантизм*. Темрява, морок породжують хаос, в якому факти губляться і стають невидними, недоступними для розуміння. Неповне або нечітке розуміння певних речей, явищ нагадує погане, неясне освітлення, паволоку, яка під час розуміння ніби спадає, або туман, який рідшає, розвіюється, і таким чином дає змогу ясно побачити навколишній світ, пор. інші схожі переносні значення у таких російських однокореневих словах: *туман* «О состоянии неясности, смешанности мыслей, представленный» / *(за)туманить* «лишать возможности ясно видеть или соображать» / *туманный* «неясный, непонятный, неопределенный» [10, 665].

4. Зір. Метафора *розуміння є зір* тісно пов'язана з метафорою *світло є розуміння*, оскільки світло, зір дають людині значно повнішу інформацію про об'єкти зовнішнього світу, ніж всі інші почуття.

Глибокий взаємозв'язок зору і мислення знаходить своє мовне втілення. Так, в англійській мові дієслово *to see* має ментальні значення «розуміти» (на основі видимих ознак): *I don't see his objective* «Я не бачу, в чому його мета»; *discern* «розрізнити, зрозуміти», *make out* «розрізнити, розібратися, зрозуміти», *become evident* «впадати в очі, стати очевидним», *insight* «глибоке розуміння, осяяння», *to see the joke* «зрозуміти анекдот», аналогічно: нім. *einsehen* «зрозуміти», (*etw. aus etwas*) *ersehen* «зрозуміти (щось унаслідок чогось)»; рос. *разглядеть, присматриваться*;

укр. *побачити*. У російській мові базове дієслово зорового сприйняття *видеть* має також ментальне значення 'розуміти', наприклад: *Мать видела по лицу сына, что не все ладно в его семье, но что – он ей не говорил. Нетрудно увидеть, как человека меняет обстановка* [10, 250].

Повна відсутність розуміння порівнюється у мові часто зі сліпотою. Людину, яка щось не розуміє, називають сліпою, пор. у рос. *слепота* 2. перен. <Неумение понимать, разбираться в чем-н., правильно судить о чем-н.>: *политическая слепота* [10, 595]. Аналогічні паралелі існують і в німецькій мові: *eine geistige, politische Blindheit* 'духовна, політична сліпота' [14, 631], пор. також такі прислів'я: *Blinde Eifer schadet nur* букв. 'Сліпа старанність лише шкодить'; *Die Liebe macht blind* букв. 'Кохання робить сліпим', або такий вираз *das Augenlicht widererlangen* 'прозріти' (нібито очі знову сприймають світ).

На цій метафорі побудоване ментальне значення деяких виразів і в англійській мові, наприклад: *he was enlightened* 'тут він і прозрів', аналогічно: укр. *прозрівати/прозріти*; рос. *прозреть*.

5. Удар. Уявлення про розуміння як про поштовх, спалах, удар (зокрема, електричний) лежить в основі багатьох метафоричних переносів, пор.: англ. *the truth suddenly burst upon him* 'раптом його осяяло, раптово він все зрозумів'; *he had a hunch* 'його раптом осяяло'; нім. *er würde plötzlich von einem glänzenden Einfall erleuchtet* 'його раптом осяяла блискуча ідея (думка)', *jetzt hat es bei mir gezündet / gefunkt* (розм.) букв. 'зараз у мене спалахнуло (зайнялося)'; рос. *его ударило (толкнуло, подтолкнуло; стукнуло), пронзила мысль*; укр. *йому спало на думку (щось)*.

Отже, в основі розуміння в англійській, німецькій, українській та російській мовах лежать універсальні типи метафор (світло, тьма, рух істини до людини, рух людини до істини, зір, набуття істини, удар). Найпродуктивнішою метафорою для опису процесу розуміння у зіставлюваних мовах є метафора світла. Важливу роль у сфері дієслів розумової діяльності відіграють в усіх порівнюваних мовах також метафора руху та метафора "розуміння є зір".

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. / Ю. Д. Апресян. – М., 1974. – 385 с.
2. Апресян Ю. Д. Синонимия ментальных предикатов: группа *считать* / Логический анализ языка: Ментальные действия. – М., 1993. – С. 7–22.
3. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 30 – 35.
4. Зализняк Анна А. Метафора движения в концептуализации интеллектуальной деятельности / Анна А. Зализняк // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна, 1999. – С. 10 – 23.
5. Иомдин Б. Л. Лексика иррационального понимания / Б. Л. Иомдин // Ав. дис. .. канд. филол. наук: специальности: 10.02.01 – русский язык; 10.02.19 – теория языка. – М., Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 2002. – 24 с.
6. Падучева Е. В. К аспектуальным свойствам ментальных глаголов: перфектные видовые пары / Е. В. Падучева // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М., 1993. – С. 309 – 375.
7. Фоллесдаль Д. Понимание и рациональность // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Логический анализ естественного языка / Д. Фоллесдаль. – М., 1986. – С. 47 – 58.

СЛОВНИКИ

8. Большой англо-русский словарь. В 2-х т. / Сост.: Н.Н. Амосова, Ю.Д. Апресян, И.Р. Гальперин и др. Под общ. руков. И.Р. Гальперина. – М.: Русский язык, 1979. – Т. 1. – 822 с.; т. 2. – 863 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь : Перун, 2001. – 1425 с.
10. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1987. – 750 с.
11. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Сост. В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.А. Ларин и др. ; Под. ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Русские словари, 1994. – Т.1. – 844с.; т. 2. – 523 с.; т. 3. – 1424 с.; т. 4. – 754 с.
12. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – London: Oxford University Press, 1989. – 1492 p.
13. Longman Dictionary of Contemporary English. – Longman dictionaries, 1995. – 1668 p.
14. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Herausgegeben von R. Klappenbach, W. Steinitz. – Berlin: Akademie Verlag. – Bd. 1. – 1980. – 800 S.; Bd. 2. – 1981. – 1600 S.; Bd. 3. – 1984. – 2412 S.; Bd. 4. – 1981. – 3212 S.; Bd. 5. – 1980. – 4012 S.; Bd. 6. – 1976 – 1977. – 4551 S.